

האקדמיה ללשון העברית

THE ACADEMY OF THE HEBREW LANGUAGE

Linguistic Traces of Jewish Traders from Islamic Lands in the Frankish Kingdom /
עקבות לשוניים של סוחרים יהודים מארצות האסלאם בממלכה הפרנקית

Author(s): ראוּבֵן (רִיצ'רְד) שְׁטֵינֶר and Richard C. Steiner

Source: *Lěšonénu: A Journal for the Study of the Hebrew Language and Cognate Subjects* /
לשוננו: כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה, אלול התשע"א,
Vol. עג&rm;, No. ג&rm; (אלול התשע"א), pp. 347-370

Published by: Academy of the Hebrew Language

Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/24328326>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <https://about.jstor.org/terms>

JSTOR

Academy of the Hebrew Language is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Lěšonénu: A Journal for the Study of the Hebrew Language and Cognate Subjects* /
לשוננו: כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

עקבות לשוניים של סוחרים יהודים מארצות האסלאם בממלכה הפרנקית

בשנת 1922 פרסם בן-ציון רובשטיין ספר על תולדות היידיש, ובו טען שאפשר למצוא בשפה זו עקבות לשוניים של הסוחרים היהודים שסחרו עם המזרח במחצית הראשונה של ימי הביניים.¹ הוא הדגיש שרוב היהודים שאנחנו פוגשים בממלכה הפרנקית בתקופה זו הם סוחרים.² הוא גם טען, בעקבות קודמיו, שהיהודים עשו את סחר המזרח כמעט למונופול שלהם במאה השביעית, אחרי שניצחו את המתחרים העיקריים שלהם בסחר זה, הסוחרים הסורים.³

תיאור דומה אנו מוצאים אצל חלק מהחוקרים החדשים. בצלאל רות קובע ש"סוחר אירופה הטיפוסיים בתקופת האופל היו יהודים, עיסוקם האופייני של יהודים באותה תקופה היה סחר בינלאומי".⁴ לפי דבריו, "זיהוי היהודים עם המסחר מתחיל בלי ספק עוד במאה הח', ואולי לפני-כן. כבר בימיו של קארל הגדול היה הדבר מקובל".⁵ על תקופת קרל הגדול כותב אלסנדרו ברברו, ש"דברי המותרות המעטים שיופאו עדיין לגאליה משווקים מזרחיים היו בידי סוחרים יהודים".⁶

לפני מאה שנה היה מקובל להניח, שהתחרות בין היהודים והסורים בסחר הבינ-לאומי החלה רק במאה השישית, ושלפני כן לא גילו היהודים נטייה מיוחדת למסחר.⁷ היום יש בידינו עדויות שיהודי המזרח עסקו בסחר הבינ-לאומי כבר

* מאמר זה מבוסס על הרצאתי בערב העיון לכבוד פרופ' יהושע בלאו במלאת לו 90 שנה, בג' בטבת תש"ע (22.12.2009). אני מודה לפרופ' חגי בן-שמאי ולאקדמיה הלאומית הישראלית למדעים על ההזמנה לתת כבוד לאדם כה ראוי לכבוד. אני מודה גם לפרופ' דוד ברגר, לפרופ' יוסף יהלום ולפרופ' שניאור ליימן על תרומותיהם להרצאתי.

1. רובשטיין, 1922.
2. שם, עמ' 16, 19.
3. שם, עמ' 16-17, 19, 22.
4. רות, תשל"ג, עמ' 20.
5. שם, עמ' 21.
6. ברברו, 2004, עמ' 290.
7. גייקובז, 1907, עמ' 188.

במאות הראשונות לסה"נ.⁸ למשל, בחפירות של בריניקי (הנמל המצרי שממנו הפליגו סוחרים רבים להודו בתקופה הרומית) נתגלו כתובות בתדמורית ובארמית יהודית, שלא להזכיר את התאמילית. הכתובת היהודית היא תעודת מעבר לסחורות מסוף המאה הראשונה לסה"נ או מתחילת המאה השנייה,⁹ וזאת עדות שכבר אז הייתה תחרות בין הסוחרים הסורים (שמרכזם היה אז בתדמור) ובין הסוחרים היהודים.

על הסחר הבינ-לאומי של היהודים בממלכה הפרנקית אנחנו שומעים ממקורות שונים. המקור החשוב ביותר למאה השישית הוא ספר תולדות הפרנקים מאת גרגוריוס מטור, שנדון בו בהמשך. לעת עתה נסתפק בשני מקורות המתייחסים למאה התשיעית, אחד בלטינית ואחד בערבית.

המקור הלטיני הוא קטע מפקודת המכס של העיר רפלשטטן: "הסוחרים כלומר היהודים וסוחרים אחרים (mercatores, id est Judei et ceteri mercatores), בין שהם באים ממדינה זו ובין שהם באים ממקום אחר, ישלמו מס יריד [...]".¹⁰ שמעון שוורצפוקס מעיר: "עצם הביטוי mercatores, id est Judei et ceteri mercatores המצוי גם במקום אחר, היא הוכחה מספקת לחשיבות המסחר היהודי".¹¹ לפי דבריו, הטקסט מתייחס למצב שקדם לשנת 876.¹²

המקור הערבי הוא התיאור המפורסם של הסוחרים היהודים הקרויים ראדאנים (رَادَانِيَّة) מתוך ספרו של אבו אל-קאסם אבן ח'רדאד'בה, אחד ממנהלי המודיעין והדואר במדי במאה התשיעית:

נתיבי הסוחרים היהודים הראדאנים המדברים ערבית, פרסית, יוונית ולשונות הפרנקים, האנדלוסים והסלאווים. הם נוסעים ממזרח למערב וממערב למזרח ביבשה ובים [...] הם מפליגים מארץ הפרנקים בים המערבי ויוצאים בפלוזיום. (ומשם) נושאים סחורתם על גמלים לקולזום, מרחק של עשרים וחמש פרסאות. אז הם מפליגים מקולזום בים המזרחי אל אלג'אר וג'דה, ומשם הם הולכים אל סנד והנד וסין. ומסין מובילים מושק, עץ אֶלְוִי, קמפור, קינמון ושאר דברים המובלים מהאזורים ההם, וחוזרים לקולזום, (ומשם) נושאים את הסחורה לפלוזיום. משם מפליגים (שוב) בים המזרחי – יש

8. ראה הופקינז, 2005, עמ' 550.

9. ראה שטיינר, 2004, והשווה באבער, תרנ"א, עמ' 407: "מעשה בתלמיד אחד של ר' שמעון בן יוחאי דאזל להודנקי (נוסח מאגרים: להודיקי = הודו + הינדיקי) [...] כי אתא על גבי ר' שמעון בן יוחי והיו התלמידים רואין את הריח שהרויח והיו מצירין על עצמן".

10. שוורצפוקס, תשל"ג, עמ' 79.

11. שם.

12. שם, וראה גם ורלינגדן, 1974, עמ' 31; ארקין, 1975, עמ' 39.

שמביאים סחורתם אל קונסטנטינופול ומוכרים אותה לרומאים, ויש שמביאים אותה אל מלך הפרנקים ומוכרים אותה שם.¹³

כבר בתחילת התיאור הזה אנו למדים, שהסוחרים היהודים שעסקו בסחר הבין-לאומי בממלכה הפרנקית דיברו ערבית. האם הם גם השאירו עקבות בשפה זו שם? רובשטיין לא הזכיר עקבות כאלה, אבל חוקרים אחרים – בעיקר שלמה יהודה ראפאפורט, דויד בלונדהיים ואברהם גרוסמן – טענו שיש מילים שאולות מן הערבית במקורות יהודיים מאיטליה, מצרפת ומאשכנז. במאמר זה אדון בדוגמות אחדות מהן.¹⁴ אזכיר גם ביטויים ערביים במקורות נוצריים, ואפילו ביטויים בשפות אחרות הקשורים קשר היסטורי לביטויים ערביים, אם סביר לייחסם ליהודים. אשקול את האפשרות שחלק מהמילים הערביות הגיעו לממלכה הפרנקית בתקופה קדומה, שבה דיברו הסוחרים גם ארמית.

Abul Abaz

בספר דברי הימים לממלכת הפרנקים לשנים 801–802 מסופר על המשלחת ששלח קרל הגדול להרון אל-רשיד, *أمير المؤمنين*, מלך הפרסים (Aaron Amir al Mumminin regis Persarum).¹⁵ במשלחת זו השתתף יצחק היהודי (Isaac Iudeus) ועמו שני נוצרים; אלה מתו בדרך. אחרי ארבע שנים חזר יצחק מבגדאד והביא "מתנות גדולות" מהרון אל-רשיד, כולל פיל. מניחים שיצחק זה היה דובר ערבית,¹⁶ ואכן הוא ידע להגיד למלך ששם הפיל הוא *ابو العباس* (nomen elefanti erat Abul Abaz).¹⁷ אפשר שיצחק הוא זה שהצביע על ההקבלה בין הרון בערבית

13. גוי, 1889, עמ' 153 שורה 9 – עמ' 154 שורה 4. על המחלוקת בנוגע לתאריך הספר ראה מקורמיק, 2001, עמ' 688 הערה 70.
14. יש להעיר שלא כל הדוגמות שהביאו חוקרים אלו משכנעות באותה המידה. למשל, דעתו של גרוסמן (תשנ"ה, עמ' 556 הערה 61) שיש לקשר את הצירוף "הוי אחי" בתשובות של ר' משולם עם הצירוף הערבי *يا أخي* בעייתית משני טעמים. ראשית, הצירוף "הוי אחי" מופיע כבר במקרא (ירמיהו כב, יח); שנית, בכתב היד מופיע לא "הוי אחי" אלא "אי אחי" (גינצבורג, 1969, עמ' 217, שורה 17). אין הצדקה להנחתו של גינצבורג שצירוף זה ערבי (שם, עמ' 199), שהרי המילית אי מתועדת היטב בספרות חז"ל. ראה צירופים כגון "אי רשע" ו"אי משה" אצל בן-יהודה, 1940–1908, עמ' 173, ערך "איי"; ובמאגרים, ערך "איי". גם אין סיבה לתקן את הצורה איחיי לאחיי או לחיי (גינצבורג, 1969, עמ' 217 הערה לשורה 17); מסתבר שכתוב זה מורה על צורת ההפסק *אָחִי*.
15. ראו, 1956, עמ' 76–78; השווה גיזל, 1998, עמ' 451–470; סנאק, 2002, עמ' 42–45; ברברו, 2004, עמ' 99–101.
16. ראה את הספרות המובאת אצל גיזל, 1998, עמ' 467 הערה 305.
17. ראו, 1956, עמ' 78. אבו אל-עבאס הוא גם שמו של מייסד השושלת העבאסית, אחי סבו של הרון אל-רשיד.

ובין Aaron בלטינית, הקבלה שאינה מובנת במלואה אלא למי שמכיר את הצורה העברית אהרן.

חֲדָרוּבָא, חֲדָרוּבָשׁ

בערבית הקלאסית אחת מהמילים המציינות חטוטרת (של גמל או של אדם) היא *حَدْبَة*,¹⁸ אבל בערבית מדוברת יש צורות שמופיעה בהן רי"ש לפני הדל"ת; למשל *חֲדָדְדָה/חֲדָדְדָה* בדיאלקט של ארץ ישראל.¹⁹ בלונדהיים הראה שצורות דומות היו בשימוש בצרפתית של היהודים בימי הביניים.²⁰ צורות אלו שימשו לעזים למילה דבשת במקרא (ישעיהו ל, ו) ולמילה ח(ו)טרת בתלמוד (חולין קכב ע"א). למשל, הצורה *חֲדָרוּבָשׁ* (בסיומת שי"ן לרבים) מופיעה בגלוסר של לייפציג.²¹ בפירושי רש"י ור' יוסף קרא ובפירוש המיוחס לרבנו גרשום וגם בגלוסרים של פרמה יש למ"ד לפני הדל"ת, ורי"ש אחריה: *חלדרובא* ביחיד ו*חלדרובש* ברבים.²² בגלוסרים של פריז הלמ"ד באה אחרי הבי"ת.²³

יש חשיבות לעובדה שמילה זו מתועדת היטב כבר במאה האחת-עשרה, ולעובדה שכל צורותיה מתחילות בחי"ת (ולא בה"א). מסתבר אפוא שהמילה נשאלה ישר מן הערבית, ולא בעקיפין, דרך הצרפתית של הנוצרים. ואכן המילה איננה מתועדת אצל הנוצרים בצרפת,²⁴ ואין סיבה לחשוב שהיא הייתה ידועה אצלם. בצרפתית מודרנית

18. התרגום הערבי של דבשת (ישעיהו ל, ו) הוא *סנאם* אצל רס"ג (רצהבי, תשנ"ד, עמ' סא), דוד אלפאסי (סקוס, 1936–1945, עמ' 367), יפת בן עלי (כ"י לונדון 280, דף 46 ע"א), אבן ג'נאח (נויבאוואר, 1875, טור 152), ואבן בלעם (גושן-גוטשטיין, תשנ"ב, עמ' 145).
19. הצורה הראשונה מופיעה אצל דנה, 1980, עמ' 45 ערך "דבשת" ועמ' 78 ערך "חטוטרת". את הצורה השנייה שמעתי מפי דוברי ערבית העובדים במלון רנסנס בירושלים. צורות דומות מארץ ישראל ומארצות שכנות מובאות אצל בלונדהיים, 1925, עמ' 52.
20. בלונדהיים, שם, עמ' 52–53 מס' 63. ראה שם גם את תעתיק הגלוסה של "דבשת" בכ"י ששון 368: farduba. כתב יד זה, הידוע בשם Farhi Bible, נכתב בשנים 1366–1383. ד"ר עזרא שבט הואיל לבדוק את הגלוסה במכון לתצלומי כתבי יד ומסר לי, כי מחמת איכות המיקרופילם ומצבו לא הצליח לקרוא אלא "פאר[...].כא" (דף 61 ע"א). בצורה זו הרי"ש באה לפני הדל"ת, כמו בערבית של ארץ ישראל, אבל קשה להסיק מסקנות היסטוריות ברורות ממנה, כי לא ידוע אם היא צורה פרוכנסלית או קטלנית (בלונדהיים, 1925, עמ' 5–6, 53).
21. בלונדהיים, 1925, עמ' 53; בניה, 2005, ב, עמ' 805.
22. ברנדן, 1901, עמ' 98–99; בלונדהיים, 1925, עמ' 53; פודמן, 2006, עמ' 169–170 (חֲדָרוּבָא). צורה זו רחוקה יותר מהמקור הערבי מהצורה שבגלוסר של לייפציג אף שהיא מתועדת בתקופה קדומה יותר. ייתכן שהיא הגיעה לרש"י בעת למדו אצל חכמי הריינוס, וממנו עברה למהר"י קרא ולגלוסרים של פרמה.
23. למבר וברנדן, 1905, עמ' 116 שורה 77.
24. ראה טובלר ולומץ, 1925–2002, ד, עמ' 853 ערך "haldrobe".

יש שתי מילים המציינות חטוּרַת, *bosse* ו-*gibbosité*, ושתיהן מתועדות כבר בימי הביניים, בצרפתית עתיקה.²⁵ לעומת זאת בספרד המילה מתועדת בעיקר במקורות נוצריים. רפאל לוי מצא שהמילה דבשת מתורגמת *hadubra* בתרגום ספרדי נוצרי של המקרא מאמצע המאה השלוש-עשרה.²⁶ גם הצורות *hadruba* ו-*adruba* מופיעות במקורות נוצריים.²⁷ לוי אף הציע שהמילה *goroba* (שהיא המילה הרגילה המציינת 'חטוּרַת' עד היום) מקורה במילה הערבית שלנו,²⁸ והצעתו נתקבלה.²⁹ קורומינס הביא ראיה לדברי לוי מהדיאלקט הספרדי של יהודי מרוקו, שבו מופיעה הצורה *horoba*.³⁰ בדיאלקט זה החוכך הווילוני, הכתוב ב-*h*, מופיע אך ורק במילים ממקור ערבי או עברי.³¹

הבדל זה בין צרפת לספרד מתאים לרקע ההיסטורי. בספרד היו גמלים (אף שלא גידלו אותם שם), כי הביאו גמלים מצפון אפריקה למטרות מסוימות.³² אין זה מפתיע אפוא, שבספרד מתועדת המילה הערבית העממית המציינת חטוּרַת (דהיינו הצורה בעלת הרי"ש) במקורות נוצריים. לעומת זאת בצרפת לא הייתה סיבה שהנוצרים יכירו מילה זו; היהודים לא הכירו אותה אלא מפני שהיה בידיהם המסחר בין צרפת ובין ספרד ושאר ארצות האסלאם, לפחות במאה התשיעית. נוכל לשער שהמילה הערבית המציינת דבשת גמל יובאה לצרפת על ידי סוחר יהודי חשוב כגון אברהם מסרגוסה, שבשנת 830 בערך הוזמן על ידי המלך לוואי החסיד לבוא עם עוזריו מספרד אל הממלכה הפרנקית כדי לפתח את המסחר עם ארצות האסלאם.³³ לפי ורלינדן היה אברהם ראש שיירה מסחרית,³⁴ ואם כן הדבר, סביר להניח שהוא הכיר את המילה המציינת 'חטוּרַת הגמל' בערבית מדוברת.

25. ראה טובלר ולומץ, 1925–2002, א, עמ' 1010–1011 ערך "boce"; ד, עמ' 309 ערך "gibbosité"; גרימה, 1980, עמ' 73 ערך "boce"; בלך רורטבורג, 1960, עמ' 78 ערך "bosse", עמ' 289 ערך "gibbeux".
26. לוי, 1941, עמ' 155.
27. שם; קורומינס, 1955–1957, ב, עמ' 1065.
28. לוי, 1941, עמ' 157–159.
29. פרו קסטרו, 1947, עמ' 185–186; קורומינס, 1955–1957, ב, עמ' 1065–1067; רולפס, 1957, עמ' 312; קורייניטי, 2008, עמ' 343.
30. קורומינס, 1955–1957, ב, עמ' 1066.
31. שם.
32. ראה לוי-פרובנסל, 1950–1967, ג, עמ' 97, 286; בולטי, 1990, עמ' 229–230.
33. ראה למשל ורלינדן, 1995, עמ' 118–119; גיזול, 1998, עמ' 532–537, 541; מקורמיק, 2001, עמ' 675.
34. ורלינדן, 1995, עמ' 119: "un chef de caravane marchande".

מעריפה, מערופא, מערופיא

המונח מערופיא, המופיע בספרות השו"ת באירופה הנוצרית בימי הביניים, מציין: (1) trading partner (לקוח או ספק³⁵) נכרי קבוע; (2) יחס מסחרי קבוע עם הערבית. לדעתם המקור הערבי הוא *معروفة³⁶. ברם צורה זו אינה מופיעה במילונים של הערבית.³⁷ יתר מכן, הערביסט היחיד שעסק בשאלה זו, יעקב מאן, דחה את הקשר בין המילה מערופיא ובין הפועל عرف בערבית, בטענה שהמשמעות אינה מתאימה.³⁸ לא יהיה מיותר אפוא לעיין בשאלה מחדש.

בשנת 1848 יצא לאור הספר תשובות גאונים קדמונים עם מבוא מאת שלמה יהודה ראפאפורט. באחת מתשובותיו של רבנו משולם בן קלונימוס, שנכתבו סביב שנת 1000, מצא שיי"ר את המילה מעריפא, והעיר עליה: "תיבת מעריפא [...] נראה מלה ערבית והוראתה היכרות (בעקאנטשאפט, קונדשאפט)".³⁹ על סמך זה הוא הסיק שהתשובה "איננה ג"כ מר' משולם רק מגאון בכל, וזה רק מפני תיבת מעריפא שהיא זרה לחכמי איברופא ואינה מובנת". בשנת 1888 נתפרסמו תשובות נוספות של רבנו משולם בספר תשובות גאונים מזרח ומערב, ובאחת מהן היקריות רבות נוספות של המילה מעריפה, הפעם בה"א סופית (או גרש במקום ה"א סופית).⁴⁰ הנה דוגמה אחת מתוך תשובה זו לפי הנוסח המדויק של מאגרים: "שנתנו חרם בכית הקברות שלא יכנס אדם במעריפ' של אותן אחין שהית' לאביהם אלא מרשותם". בדוגמה זו מציינת המילה מעריפה את היחס המסחרי עם הנכרי, והפועל נכנס מופיע במשמעות 'נדחק' (intrude).⁴¹

35. ראה הערה 54 למטה.

36. ראה רות, 1966, עמ' 39; גרוסמן, תשנ"ה, עמ' 556 הערה 61.

37. אמנם הביאה פיאמנטה במילון הערבית התימנית שלו (1990–1991, עמ' 323), על סמך הערה של גויטיין (תשי"ג, עמ' מו הערה 14), אבל בהערה זו מופיעה רק הצורה העברית מערופיא בשאלה עברית שהופנתה לחכם תימני בתקופה המודרנית. אני מודה לפרופ' מרדכי פרידמן על ההפניה למילונו של פיאמנטה.

38. מאן, 1919–1920, עמ' 329 הערה 252.

39. ראפאפורט, תר"ח, דף ז, ע"ב. בין החוקרים שקיבלו את דעתו נזכיר רק שלושה: בן-יהודה, 1940–1948, עמ' 3196; רבינוביץ, 1945, עמ' 123–124; אידלברג, 1953, עמ' 62 (=1999, עמ' 15). ראה גם החוקרים הנוכרים בהערה 36 למעלה.

40. מיללער, תרמ"ח, דף מד ע"ב, סימן קעד.

41. דוגמה שנייה היא מורה בותר: "שאע"פ שהיה יעקב חולק ברצח המעריפה קודם לחמש שנים, גופא של מעריפ' של שמעו' ולוי ויהוד' היית". מה פירוש הקטע המזעזע הזה? האם הוא באמת רוצה לומר שאע"פ שיעקב השתתף ברצח הנכרי, הוא אינו מקבל חלק מגופו? האם יש כאן ראייה לחוקרים שטענו שעלילות הדם של ימי הביניים לא היו בדויות? לא ולא. אמנם רשום רצח במאגרים, וזה העתק מדויק של הנמצא בכתב יד לונדון-מונטפיורה 98 = הלברשטאם 179, דף קח ע"ב, סימן קלב (אני מודה לד"ר אברהם דויד ולגב' רחל שטיינר על

בשנת 1881 יצאו לאור תשובותיו של רבנו גרשום מאור הגולה, שחי בדור שאחרי רבנו משולם.⁴² בתשובות אלו נמצאו צורות שונות של המונח המסחרי שלנו. גם שם הוא מופיע עם הפועל נכנס במשמעות 'נדחק'; למשל, "ויגזרו שלא יכנס ישראל לאותה מערופא".⁴³ בדוגמה זו מציין שוב המונח שלנו את היחס המסחרי עם הנכרי, אבל יש שהוא מציין את הנכרי עצמו; למשל, "מכאן ואילך הוא מכירי מערופא דידי".⁴⁴ גם הצורה מעריפא מופיעה במשמעות זו בתשובות רבנו גרשום. צורה זו מתועדת שם רק פעם אחת, בשאלה שהופנתה אל רבנו גרשום: "ראובן היה רגיל לכת למקומו הרבה ולכרכין הרבה קרוב לעיר דירתו מהלך יום ויומים ודרכו למכור להם ולקנות מהם על כל המעריפוש, שליטי הכרכין".⁴⁵ שימו לב שמעריפוש היא צורת הרבים של מעריפא, בדיוק כמו שחלדרובש היא צורת הרבים של חלדרובא; השייך היא סיומת לרבים. יוצא שהיחס בין "מעריפוש" ובין "שליטי הכרכין" הוא יחס של תמורה, ואין צורך בהנחה של שלמה אידלברג (ומהדיר הטקסט במאגרים) שאחד מהמעתיקים השמיט את המילה "של". לפי השערת אידלברג נכתבה השאלה בקרבת העיר Valenciennes, על הגבול בין צרפת ובלגיה.⁴⁶ אם השערתנו נכונה, יוצא שהמילה מעריפוש היא מילה צרפתית-יהודית. בצלאל רות הראה שמילה דומה מופיעה בחוקי הַצֶּנֶע של קהילת קרפנטראץ משנת 1740: "גם לא יוכלו ליתן פונטאנ"גייוש ולא אישפינגילאה זולת לחזנים ולדרשנים ולשושבינים או לאורחים או למאערי"פוש נכרים משום דרכי שלום".⁴⁷ במילים אחרות, היה מותר ליהודי קרפנטראץ לתת מתנות מסוימות, שבדרך כלל נחשבו יקרות מדי, לאותם נכרים שהם "מאעריפוש" שלהם. הצורה מאעריפוש היא אפוא מקבילה פרובנסלית-יהודית של מעריפוש הצרפתית-יהודית.

אין מקור ערבי אחד לכל הצורות האלה. הצורות מעריפה ומעריפא קשורות עם

הצילומים של כתב היד שהואילו לשלוח לי בתקליטור), ברם ברור שיש לגרוס כאן ריוח. בלשון השו"ת יש ניגוד בין "גוף הממון" ובין ה"ריוח", למשל: "שיתן לה יציאותיה מן הריוח אבל בגוף הממון אין לה זכות" (תשובות מהר"י ווייל); "לא בגוף המעות ולא בריוח שיהיה מהם" (תשובות מהרש"ך); "אלא שהיה נוטל ת"ק זהובים חלקו בריוח ולא מכר גוף החפצים" (תשובות מהר"ט); ראה מקורות אלו בתקליטור של בר-אילן. יתר מכן, בהמשך התשובה של רבנו משולם אנו קוראים: "שאע"פ שהיה יעקב חולק בריוח קודם לחמש שנים". משפט זה היה אמור להיות חזרה כמעט מילולית על המשפט שראינו לעיל, אבל אחד מהמעתיקים כתב צד"י במקום יו"ד-וי"ו במשפט ההוא.

42. מיללער, תרמ"א. יצאו לאור פעם שנייה אצל אידלברג, תשט"ז. אני מביא את הנוסח של מאגרים.

43. אידלברג, תשט"ז, עמ' 162, סימן סט, לפי הנוסח של מאגרים.

44. שם, עמ' 161, סימן סט.

45. שם, עמ' 103, סימן לו, לפי הנוסח של מאגרים.

46. שם, עמ' 104 הערה 17; השווה מיללער, תרמ"א, עמ' 59.

47. רות, 1927-1928, עמ' 382.

המילה הערבית معرفة. אמנם בערבית הקלאסית יש למילה זו רק משמעות מופשטת: 'ידיעה והיכרות'. אבל בערבית הבתר-קלאסית קיבלה המילה משמעות חדשה: 'מכר וחבר'. התפתחות זו דומה להתפתחות הסמנטית של acquaintance באנגלית, של Bekanntschaft בגרמנית, ואולי גם של מודע בעברית.⁴⁸ המשמעות החדשה רשומה במילון של בלאו,⁴⁹ והיא מתועדת כבר במאה העשירית אצל רס"ג, דויד אלפאסי ויפת בן עלי.⁵⁰ מפרשים אלו משתמשים במילה מערפה לתרגם את המילים מִידַע ומִדְעַע במקרא. מפירושו רס"ג למשלי ז, ד נראה שמערפה נרדפת למילה הערבית צדיק, שפירושה 'ידיד': 'ת'ם באלמערפה ואלצדיק אלדי' הו סאכן דאכיל אלקלב ולא יזול שפעה" (=וכן מודע וידיד שהוא שוכן בתוך הלב ולא תסור אהבתו);⁵¹ מדובר בידידות, ולא בהיכרות שטחית בלבד. גם אצל יפת בן עלי אנו רואים שמערפה נרדפת לצדיק, שהרי בתרגומו לרות ב, א הוא משתמש במערפה כנגד מִדְעַע, ואילו בפירושו הוא משתמש בצדיק.⁵²

הצורה מערופא (שהיא הצורה הרגילה בתשובותיו של רבנו גרשום) מקורה בנינוני הפעול הערבי معروف. בפרשנות ערבית-יהודית של המקרא גם המילה מערוף משמשת לפעמים תרגום של מִידַע ומִדְעַע, במשמעות של 'מכר וחבר'.⁵³ אבל הסיומת של מערופא טעונה הסבר. היא איננה יכולה להיות סיומת הנקבה של העברית, שהרי היא כתובה תמיד באל"ף, והיא נשמטת בצורות בעלות כינויים כגון מערופי ומערופו.⁵⁴ היא נראית כמו סיומת היידוע של הארמית, במיוחד כשהיא מופיעה בצירוף "מערופא ידי", שכבר ראינו אותו לעיל. אבל מה עניין סיומת ארמית אצל מילה ערבית? אני משער שבארמית המדוברת של תקופת הגאונים הוסיפו סיומת זו לשמות עצם שאולים מן הערבית. הגאונים עצמם שאפו לכתוב

48. ראה גוניוס, 1835–1853, עמ' 574 ערך "מודע"; והשווה פירוש יוסף אבן נוח לרות ב, א (כאן), 2000, עמ' 450–451.

49. בלאו, תשס"ו, עמ' 433.

50. קאפח, תשכ"ו, עמ' קמג (תהלים נה, יד), והשווה עמ' לט, שתי שורות אחרונות; ברון, 1900, עמ' iv (תהלים נה, יד); סקוס, 1945–1936, עמ' 106 שורה 338; וראה הערות 51–52 למטה.

51. קאפח, תשל"ו, עמ' סח; דירינבורג, תרנ"ד, עמ' 43.

52. בוטבול, תשס"ג, עמ' 494, שורות 5, 6–7, ועמ' 502 שורה אחרונה; שורשטיין, 1903, עמ' ixx. השווה יפת לתהלים נה, יד: בתרגומו הוא משתמש בצדיק כנגד מִידַע, אבל בפירושו הוא משתמש במערופו (כתב יד פריז 287, דף ע"א שורות 7, 15–16).

53. ראה מרוויק, 1956, עמ' 49 (תהלים נה, יד: "ומידעי ומערופי וצדיקי"); כתב יד פריז 287, דף 79 ע"א שורות 15–16 (פירושו יפת לתהלים נה, יד: "וכנת מערוף כן ואנת מערוף ב"); קאפח, תשכ"ב, עמ' קמב (רות ב, א), עמ' קמו (רות ג, ב); גמליאל, תש"ן (רות ב, א; ג, ב).

54. ראה מאגריס רגמ"ה / שו"ת: (196,3). תשובה זו, שאיננה מופיעה במהדורות, מלמדת גם שמערופ(י)א יכולה לציין ספק נכרי קבוע; בכל המקורות האחרים מערופ(י)א מציינת לקוח נכרי קבוע.

ארמית ספרותית טהורה, אבל פה ושם התגנבה מילה שאולה מן הערבית בחיבורים שלהם, כנראה מהארמית המדוברת.

יש דוגמה כזאת בקובץ הלכות קדום מתקופת הגאונים שיצא לאור על ידי י"נ אפשטיין.⁵⁵ הקטע ששרד מכיל הלכות שבת, כולל דיני כתיבה בשבת. במשנה יש רשימה של חמישה חומרים המשמשים לכתיבה,⁵⁶ והגמרא נותנת את השם הארמי של כל אחד מהם: "כתב בדיו, בסם, בסיקרא, בקומוס, ובקנקנתום [...] דיו-דיוותא; סם-סמא; סקרא - אמר רבה בר בר חנה: סקרתא שמה; קומוס-קומא; קנקנתום - אמר רבה בר בר חנה אמר שמואל: חרתא דאושכפיי".⁵⁷ בקטע שפרסם אפשטיין יש גלוסה מעודכנת ל"קומוס/קימוס": צמגא.⁵⁸ גלוסה זו מופיעה גם במקורות אחרים מתקופת הגאונים⁵⁹ ובפירוש רמב"ן לשמות ל, כג.⁶⁰ אפשטיין מעיר כי "צמגא" היא צורה ארמית של *صمغ הערבי*,⁶¹ וברור שהוא צודק. בסורית מופיעה מילה ערבית זו פעם בצורת צמגא בגימ"ל ופעם בצורת צמעא בעי"ן.⁶²

האטימולוגיה של הצורה מערופיא (שהיא הצורה הרגילה אחרי זמנו של רבנו גרשום) מוטלת בספק. אפשר שצדקו החוקרים שהניחו שהצורה **معروفية* הייתה קיימת בערבית יהודית, אף שהיא איננה מתועדת במקור ערבי ואף שאלהו בחור מנקד את הפ"א בשווא (*مَعْرِفِيَا*).⁶³ במקרה זה מדובר בשם עצם מופשט, על משקל *مفهومية*, שפירושו 'מובנות' (*intelligibility*).⁶⁴ אבל גם אפשר שהסיומת של מערופיא לא באה מן הערבית אלא מהיקש עם מילים בארמית יהודית, כגון (אפוטרופא <) אפוטרופיא וכנופיא. בדומה למערופיא המילה כנופיא (שפירושה 'אספה') שייכת לשדה הסמנטי של הסדרת המסחר, כפי שאנו רואים מהקשרים כגון "בכנופייא של שוק טרוייש",⁶⁵ ו"שמתקבצים הסוחרים וסוחר המלך מתנין ביניהם שמי שיכנס בכנופיא שלהם יתן כך וכך קורין בלעז הנש"א (Hansa)".⁶⁶ לפעמים נאלץ סוחר יהודי לקנות מערופיא מקהל העיר, בזמן שהם בכנופיא שלהם: "וששאלתם: ראובן שהיה לו מערופיא של כומרין, ובקש מן הקהל לגזור שלא יכנס

55. אפשטיין, תשמ"ח, עמ' 538-554.

56. שבת יב, ד.

57. שבת קד ע"ב.

58. אפשטיין, תשמ"ח, עמ' 553.

59. ברודי, תשנ"ד, עמ' 576.

60. השווה גם את המילים *צמג* וצמיגים בעברית המודרנית.

61. אפשטיין, תשמ"ח, עמ' 553 הערה לשורה 30.

62. לור, 1934-1924, ב, עמ' 389.

63. ראה למטה סמוך להערה 71.

64. ראה רייט, 1896-1898, א, עמ' 165 סעיף 268. אני מודה לפרופ' בלאו על מראה מקום זה.

65. רות, תשל"ג, עמ' 24; השווה את הצירוף "בכנופיא של אותה העיר, כשהן באגודה שלהן" (אלפנביין, תש"ג, עמ' 351 סימן שמז).

66. קירכהיים, תרל"ד, עמ' 47.

ישראל למערופיא שלו. והשיבוהו הקהל: לא תגזרו עלינו, אבל אם רצונך קנה אותה ממנו. וכן עשה, וגזרו גזירה".⁶⁷

יש הקשרים בעברית המאששים את האטימולוגיות הערביות של מערופא ומעריפה, וכבר ראינו אחד מהם: "מכאן ואילך הוא מכירי, מערופא דידי". ברור שהצירוף "מערופא דידי" הוא תמורה של "מכירי". הקשר עברי שני מופיע בערך "ערף" במילונו של אליהו בחור, ספר התשבי:

ערף. נוהגין האשכנזים כשיש לאדם אהוב ומְפִיר שהוא מרויח עמו בטוב⁶⁸ קורין לו מְעָרַב באמרם יש לפלוני מְעָרַב טוב ולא ידעו שאינו אלא מְעָרִיף רוצה לומר מְפִיר וכן בלשון לעז קורין לו קוֹנְדוֹ לשון הכרה בל"א⁶⁹ אֵיין גוֹטֶר קוֹנְדוֹ⁷⁰ וכן נמצא בפוסקים מותר בחול המועד להלוות לגוי שהוא מְפִירוֹ ומְעָרִיפוֹ וכולי משום אבוד מְעָרִיפִיא ושמעתי שתרגום הלא בעז מודעתנו מְעָרִפְנָא⁷¹ ובקשתי ולא מצאתי כן רק דאשתמודע לנא ואולי כן הוא בתרגומים אחרים.⁷²

כאן מצאנו שני עדים נאמנים: (א) "מְעָרִיף רוצה לומר מְפִיר"; (ב) "מְפִירוֹ ומְעָרִיפוֹ". מסתבר שהייתה מסורת לשונית שהמשמעות הבסיסית של מערופא ומעריפה היא 'מכיר'.

יש עדיין פער ניכר בין המשמעות 'מכיר' ובין המשמעות 'trading partner נכרי', וברור שיש לנו עסק במעתק סמנטי. מה נוכל לומר על מעתק סמנטי זה? האם הוא חל בתוך הערבית היהודית? האם אפשר למצוא עדות למעתק זה בטקסט ערבי-יהודי? אכן יש קטע גניזה (T-S 13J4 f.4) המאשש את האטימולוגיה של שיי"ר.⁷³

ש"ד גויטיין מסכם את תוכן הקטע כך:

The recipient of a loan of 260 dinars (on condition to return it in one payment at any time requested) delivers to the creditor a bill of debt on 100 dinars owed to him by a Muslim merchant. The Muslim was expected back from his travels any time, and since he

67. אידלברג, תשט"ז, עמ' 162 סימן ע, לפי הנוסח של מאגרים.

68. על "בטוב" ראה שטיינר, תשנ"ו, עמ' 48-51.

69. = בלשון אשכנז.

70. = לקוח טוב; ראה למטה.

71. הבחור הניח שמדובר בתרגום ארמי, אבל צורה זו כמעט זהה לצורה הערבית-היהודית מערפתנא; ראה למשל אצל בוטבול, תשס"ג, עמ' 502 שורה אחרונה.

72. בחור, שס"א, דף סט ע"א. הניקוד (שאת רובו השמטתי) הוא של המחבר עצמו; ראה ליימן, 1968, עמ' 49 הערה 1.

73. ראה מוצקין, 1965, ב, עמ' 110-112, ובמיוחד 111 שורה 16: "הריא אלחאג'ר מערפתך".

was a *marīfa*, or business friend, of the creditor, it was assumed that the latter would have no difficulty in collecting from him that sum, which would serve as a partial reimbursement [...] (March, 1229).⁷⁴

מדובר אפוא במערפה נכרי (מוסלמי) של יהודי, מערפה במובן של business friend.⁷⁵ גויטיין איננו מזכיר את המילה העברית מערפה המופיעה בתשובות רבנו משולם; מסתבר אפוא, שהוא הגיע לפירוש business friend מתוך ההקשר הערבי בלבד. אגב, נראה שגויטיין משתמש בצירוף business friend במובן של *Geschäftsfreund* בגרמנית, שפירושו 'לקוח'.

מְעָרַב, מְעָרִיף

הדיון הקצר של הבחור הוא מאלף ביותר, וכדאי לעיין בו שוב. נתחיל במשפט הראשון: "נוהגין האשכנזים כשיש לאדם אהוב ומְפִיר שהוא מרויח עמו בטוב קורין לו מְעָרַב באמרם יש לפלוני מְעָרַב טוב, ולא ידעו שאינו אלא מְעָרִיף רוצה לומר מְפִיר". איך נסביר את הצורה המוזרה מְעָרַב? לדעתי יש להשוות את מְעָרַב עם גָּנַב בשפת האם של הבחור, היידיש המערבית. ב־*Westjiddisches Wörterbuch* של אלפרד קלפס רשומים שם העצם *gannef* והפועל הגזור ממנו, *gannefen*.⁷⁶ ההגייה ב־[f] במקום [v] בסוף המילה מתועדת במקורות רבים.⁷⁷ היא תוצאה של מעתק פונולוגי ידוע שחל בעברית האשכנזית בימי הביניים: שלילת הקוליות בעיצורים סופיים.⁷⁸ שימו לב גם להגייה של התנועה הבלתי מוטעמת בהברה האחרונה: היא הופכת לשווא.⁷⁹ כל זה ידוע גם מהעברית שביידיש המזרחית המרכזית. יש להניח שהגייה של מְעָרַב בגרמניה הייתה דומה: *máræf* כמו *gánæf*, כאילו היה כתוב

74. גויטיין, 1967, עמ' 251. השווה דים ורדנברג, 1994, עמ' 143; אני מודה לפרופ' יהושע בלאו על שהפנה אותי למילון זה.
75. השווה גיל, 1976, עמ' 351, השורה שלפני האחרונה: "ען כסוה למערפה אלמבין". גיל מתרגם (שם, עמ' 354): *for clothing for the acquaintance of al-Mévīn*. לדעתי המערפה בקטע זה (שנכתב בשנת 1495) איננו סתם מפר, אלא *trading partner* נכרי. על המנהג לתת מתנות לאיש כזה ראה אידלברג, תשט"ז, עמ' 159–160 הערה 1. על נתינת בגדים יקרים "למאערי" פוש נכרים" בעיר קרפנטראן ראה סמוך להערה 47 למעלה.
76. קלפס, 2004, א, עמ' 599–602.
77. ראה גומפרץ, תשי"ג, עמ' 22 (*laschaff*); אלדר, תשל"ט, עמ' 157–158; ולדה, 1916, עמ' 4 (*tuf, lireaf, rechmaf, auif*); ירקוני, תשמ"ה, ב, עמ' 183; כץ, 1993, עמ' 60 (*kúraf*); קלסן ואחרים, 2003, עמ' 51 (*miskaf*).
78. כץ, 1993, עמ' 60–61.
79. שם, עמ' 58.

מעריף. יוצא מזה שמַעֲרַב יכול להיות כתיב מאוחר של מַעֲרִיף, שהרי אין הבדל ביניהם בהגייה; אבל איך נסביר את שינוי הכתיב? אפשר שמדובר בכתיב מהופך (inverse spelling) המבוסס על המילה מַעֲרַב בהוראת 'סחורה' (יח' כז, ט ועוד), כפי שפירושה התרגום הארמי ורוב מפרשי ימי הביניים.⁸⁰ מסתבר אפוא, שהמילה מערפֶה נכנסה אל היידיש המערבית.⁸¹ אם כן, היא מתועדת ברוב לשונות הדיבור של היהודים שבממלכה הפרנקית: היידיש, הצרפתית היהודית והפרובנסלית היהודית.

familiaris

מחוץ לאירופה הנוצרית המשמעות המסחרית של מערפֶה נדירה, והיא מופיעה בטקסטים מאוחרים יחסית (יותר ממאתיים שנה אחרי תשובת רבנו משולם); והמשמעות המסחרית של מערוף איננה ידועה כלל. האם זה רק מקרה? מדוע אין זכר לה בספרות הגאונים? אני רוצה להעלות, בזהירות רבה, את האפשרות שהמשמעות המסחרית של מערוף ומערפֶה נולדה בממלכה הפרנקית, כתוצאה של שאילה סמנטית מן הלטינית. יש להצעה זו רקע היסטורי. במאה השישית היה סוחר יהודי חשוב בצרפת בשם פריסקוס, שהתקרב למלך שילפריק – יהודי "שהיה מודע לו ל-species אשר יִקְנוּ", זאת אומרת "שהיה מודע למלך לקניית species".⁸² המילה הלטינית המציינת מודע היא familiaris. חוקרים לא מעטים הרגישו שבהקשר זה יש ל-familiaris משמעות טכנית,⁸³ וכדאי להזכיר שהביטוי familiaris regis/regalis היה אחר כך תואר כבוד בממלכה הנורמנית של סיציליה.⁸⁴ פריסקוס לא היה סתם מודע למלך; הוא היה מודע למלך למטרה ספציפית – קניית species. אם כן, מדובר שוב ביחס מסחרי קבוע בין יהודי ללא-יהודי: פריסקוס היה familiaris של המלך, והמלך היה מערופא/מעריפה של פריסקוס. ברור שהמונח מערופא/מעריפה, שמקורו בערבית, לא היה עדיין בשימוש אצל היהודים במאה השישית,

80. ראה את הפירושים של רבנו חננאל, ר' יהודה אבן בלעם, רד"ק, ר' מנחם בן שמעון ור' יוסף חיון.

81. על נשילת התנועה הסופית (מעטק פונולוגי שחל ביידיש ובדיאלקטים גרמניים בימי הביניים) ראה טים, 1986, עמ' 14–15. הצורה קוֹנְדִּי שמביא כאן הבחור (לעומת הצורה הסטנדרטית Kunde) היא דוגמה נוספת; ראה למטה.

82. גרגוריוס מטור, תולדות הפרנקים, IV, 5 (בוכנור, 1956, ב, עמ' 8): "qui ei ad species" "quoemendas [=coemendas] familiaris erat". אני מודה לפרופ' דוד ברגר על עזרתו בהבנת הקטע הזה.

83. גייל, 1998, עמ' 284–286, כולל הערה 178. יש שהציעו שהיה פריסקוס מעין Hoflieferant (שם, עמ' 284; לוטר, 2000, עמ' 529).

84. ראה טקייאמה, 1993, במקומות רבים; נירמיר, ואן דה קיפט ובורגרס, 2002, א, עמ' 536.

אבל אפשר (ואני מדגיש את המילה "אפשר") שמדובר בשאילה סמנטית מן הלטינית במאה השמינית.⁸⁵

מה פירוש המונח הלטיני species? גרגוריוס מטור משתמש במונח זה שלוש פעמים,⁸⁶ כל פעם ביחס לסחורה יקרה שנקנתה מסוחרים יהודים. מונח זה יכול לציין כל מצרך יקר, אבל החל מהמאה החמישית הוא מציין במיוחד בשמים וסמים, וזה כמובן מקור המשמעות המודרנית של spices באנגלית ושל Spezerei בגרמנית.⁸⁷ לפי אדריאן פרהולסט, כך עדיף להבין את המונח בספרו של גרגוריוס מטור.⁸⁸ בין החוקרים המסכימים אתו יש שהסיקו מסקנות נועזות: "נראה שסחר בשמים היה למעשה מונופול של היהודים".⁸⁹ ונסיים בשתי מילים ערביות מהתחום הזה.

עמברא

המילה עמברא, השאולה מהמילה הערבית عنبر, משמשת לעז ל"כפת הירדן" (כריתות ו ע"א) בערוך, בשיבולי הלקט ובפירוש המיוחס לרבנו גרשום.⁹⁰ יש חשיבות לעובדה, שמילה זו כתובה בעי"ן (ולא באל"ף) בכל המקורות האלה.⁹¹ כתיב זה רומז שהיהודים קיבלו את המילה ישר מן הערבית,⁹² ולא בתיווך הלטינית, שבה מופיעה המילה הערבית בשתי צורות: ambar⁹³ ו-ambra.⁹⁴ מסתבר אפוא, שהצורה עמברא היא מילה ערבית עם סיומת היידוע של הארמית, בדיוק כמו הצורות צמגא ומערופא. לאור מסקנה זו יש לשקול את האפשרות, שיש לצורה ambra (שהיא בשימוש עד היום באיטלקית ובגרמנית) מקור יהודי. התנועה a בסוף

85. על תאריך זה ראה למטה.
86. תולדות הפרנקים, VI, 12, 35 (בוכנר, 1956, א, עמ' 210, 242); IV, 5 (בוכנר, 1956, ב, עמ' 8).
87. ראה סוטר, 1949, עמ' 383 ערך "species"; ליי, 1991, עמ' 1937 ערך "spices"; נירמייר, ואן דה קיפט ובורגרס, 2002, עמ' 1282 ערך "species".
88. פרהולסט, 1970, עמ' 19.
89. גייקוב, 1907, עמ' 189; ראה גם רבינוביץ, 1948, עמ' 168.
90. קואומו, תשל"ד, עמ' 516. הצורה ענבר מופיעה בתשובה עברית של רב נטרונאי גאון (ברודי, תשנ"ד, עמ' 598).
91. קואומו, תשל"ד, עמ' 517.
92. השווה את האמור למעלה על הכתיב חלדרובא בחי"ת.
93. צורה זו מופיעה ב־Antidotarium איטלקי שהיה בשימוש במנזר St. Gall במאה התשיעית. ראה כ"י סאן גאל 44, עמ' 247 שורה 20 (www.e-codices.unifr.ch/en/csg/0044/247/); רידל, 1965, עמ' 190; מקורמיק, 2001, עמ' 714–715.
94. לת"ס, 1972, עמ' 53.

הצורה ambra היא כמובן סיומת לטינית במישור הסינכרוני, אבל אפשר שבמישור הדיאכרוני היא משקפת את סיומת היידוע של הארמית. אם כן הדבר, מדובר מן הסתם בארמית יהודית דווקא, שהרי בסורית המילה מתועדת בצורת ענבר, בלי סיומת היידוע.⁹⁵

cafora

לא היה מין של בושם נדיר יותר או יקר יותר מהקמפור.⁹⁶ אפילו במזרח היה הקמפור מצרך יקר מאוד, מתנה ראויה למלכים.⁹⁷ יתר על כן, לא היה מין של בושם הקשור יותר ליהודים במאה התשיעית מהקמפור. אבן ח'רדאד'בה מזכיר בשםם רק ארבעה מצרכים שהראדאנים הביאו מהמזרח, והקמפור הוא אחד מהם. במאמר על הקמפור באנציקלופדיה איראניקה אנו קוראים: "ייתכן שהתיאור המפורט הקדום ביותר של מיני הקמפור הוא זה של אסחאק בן עמראן".⁹⁸ רופא יהודי זה היה מורו של יצחק ישראלי במאה התשיעית. הקשר עם היהודים נמשך אף אחרי המאה התשיעית. קטעי גניזה מן המאה האחת-עשרה מעידים על מעורבות יהודית בסחר הקמפור;⁹⁹ ולפי מילון בלאו, אחד ממקצועות היהודים הנוכרים בגניזה הוא "כאפורי", כלומר "מוכר קמפור".¹⁰⁰ יש לציין ששם מקצוע זה אינו מופיע כלל במילונים הערביים של ליין, קאזימירסקי, דווי וויר, ואף לא בכרך kāf של המילון הכביר של מנפרד אולמן.¹⁰¹ מקצוע ספציפי זה, דהיינו מכירת קמפור בלבד ולא מגוון של בשמים, נזכר רק במקורות יהודיים. מסתבר אפוא, שצדק דונקין בקבעו ש"נוסעים, סוחרים, חכמים, רופאים ורוקחים יהודים היוו יחד את החוט החשוב ביותר בהפצת הקמפור בארצות הים התיכון".¹⁰²

לפי אבן ח'רדאד'בה, הראדאנים הביאו את הקמפור שלהם לקונסטנטינופול או למלך הפרנקים. מיכאל מקורמיק הצליח לאשר פרט זה בעזרת כתב יד לטיני שנכתב במנזר גרמני הקשור קשר הדוק עם חצרו של קרל הגדול.¹⁰³ בסוף המאה

95. סוקולוף, 2009, עמ' 1114. לפי לוו (1924–1934, ב, עמ' 150), המילה הסורית צברא, שפירושה 'אָלִי', שאולה מהמילה הערבית صبر. השווה צאברא במנדעית באותה המשמעות (דראואר ומצור, 1963, עמ' 385 ערך "šabra").

96. שוף, 1922, עמ' 355, 357–358.

97. אעלם, 1990, עמ' 743.

98. שם, עמ' 745.

99. סטילמן, 1973, עמ' 49, 52; גויטיין ופרידמן, 2008, עמ' 288–293, 297–299 ועוד.

100. בלאו, תשס"ו, עמ' 601.

101. ראה אולמן, 1970, עמ' 10.

102. דונקין, 1999, עמ' 153.

103. מקורמיק, 2001, עמ' 715 כולל הערה 86.

השמינית.¹⁰⁴ בכתב יד זה נמצאים האזכורים הראשונים של הקמפור במערב.¹⁰⁵ למשל יש בו מתכון של תרופה נגד חֲוֹרָר, ובו שלושה סממנים (מלבד יין): licii (אשחר), aloē (אַלֵי), cafora (קמפור).¹⁰⁶ רשימה קצרה זו חופפת בשני פריטים את רשימת הסחורות שהראדאנים הביאו למלך הפרנקים: מושק, עץ אלוי, קמפור וקינמון.

המילה הלטינית cafora באה מהמילה הערבית كافور.¹⁰⁷ אפשר שהתנועה a בסוף צורה זו משקפת (במישור הדיאכרוני) את סיומת היידוע של הארמית, בדומה לצורות צמגא (שגם היא מציינת מין שרף), עמברא ומערופא. בהקשר זה כדאי להזכיר את הרופא היהודי מאסרג'ויה מבצרה, שתרגם ספר רפואה מקיף מסורית לערבית בתחילת המאה השמינית, ספר שנתפרסם מאוד אחר כך בארצות האסלאם.¹⁰⁸ רופא זה, ששפת האם שלו הייתה ארמית, הזכיר סמים חדשים רבים בספריו, כולל הקמפור,¹⁰⁹ ולא נרחיק לכת אם נניח שהוא קרא לו כאפורא בדברו עם חולים יהודים ונוצרים. על כל פנים, מסתבר שהצורה cafora, שנכנסה אחר כך לאיטלקית העתיקה, היא שריד לשוני יקר של הקשר שבין הסוחרים היהודים ובין מלכי הפרנקים.

סיכום וסיום

בספרות הרבנית הקדומה ביותר של אירופה הנוצרית יש מילים שאולות מן הערבית: חלדרובא, מעריפה, מערופא, ועמברא. לשתי המילים האחרונות יש סיומת ארמית, הרומזת שהן מילים ארמיות שאולות מהערבית. (הצורה צמגא > صمغ, המופיעה בקובץ הלכות קדום מתקופת הגאונים, מלמדת גם היא שבארמית המדוברת של תקופת הגאונים הוסיפו את סיומת היידוע הארמית לשמות עצם שאולים מן הערבית.) סביר להניח אפוא, שמילים אלו הגיעו לאירופה לפני זמנו של אבן ח'רדאן'בה (שחי במאה התשיעית), שהרי הוא איננו מזכיר את הארמית בין הלשונות הרבות שדיברו היהודים העוסקים בסחר הבינלאומי (הראדאנים). נראה שיש רקע דומה למילה הלטינית cafora (> كافور), מילה שהייתה בשימוש בסוף המאה השמינית במנזר גרמני הקשור קשר הדוק עם חצרו של קרל הגדול, שהרי אבן ח'רדאן'בה מוסר שהראדאנים הביאו מצרכים יקרים, כולל הקמפור,

104. שטול, 1992, עמ' 12.

105. האזכורים של הקמפור אצל Aetius Amidenus הם כנראה תוספות מאוחרות; ראה רידל, 1965, עמ' 191 הערה 4.

106. שטול, 1992, עמ' 218 מס' 209; והשווה עמ' 312 מס' 86.

107. לוקוץ', 1927, עמ' 88 ערך "karpūra"; רידל, 1965, עמ' 190; מקורמיק, 2001, עמ' 714.

108. מיירהוף, 1938, עמ' 435-437.

109. שם, עמ' 435-436.

לחצרו של מלכי הפרנקים. אפשר שהסיומת של cafora משקפת גם היא (במישור הדיאכרוני) את סיומת הידוע של הארמית. במילים אחרות, אפשר שהסיומת של cafora מקבילה לסיומת של המילה צמגא (שגם היא מציינת מין שרף) ולסיומת של צברא בסורית וצאברא במנדעית > صبر (שגם הן מציינות מין בושם). אם כן הדבר, נוכל לשער שהמילה מערופא עולה גם היא למאה השמינית. כל אלה עקבות לשוניים של סוחרים יהודים מארצות האסלאם בממלכה הפרנקית במאות השמינית והתשיעית.¹¹⁰ מסקנה זו מחזקת את העמדה של אותם החוקרים המאמינים שהסחר הבין-לאומי באירופה הנוצרית היה בידי יהודים בתקופה ההיא.

נספח: קונד

בספר התשבי (שיצא לאור לראשונה בשנת 1541) אליהו בחור מצביע על הקבלה סמנטית מענינת בין המילה מעריף ובין המילה קונד בלשון אשכנז.¹¹¹ המשמעות הבסיסית של מילים אלו היא 'מכיר', ויש לשתיהן גם משמעות מסחרית, דהיינו 'לקוח' (ידוע שהצירוף "לשון אשכנז" בספר התשבי מציינ את היידיש המערבית, ואכן המילה קונד במשמעות 'לקוח' מופיעה במילונים של היידיש המזרחית¹¹²). מה מקור ההקבלה הזאת? האם המשמעות המסחרית של קונד היא תוצאה של מעתק סמנטי עצמאי, או שמא מדובר בשאילה סמנטית, שחלה אחרי שהמשמעות המסחרית של מערופא/מערופה הצטמצמה אל 'לקוח נכרי קבוע'¹¹³? לכאורה היה אפשר להביא ראיה מהגרמנית שיש לנו עסק במעתק סמנטי עצמאי, שהרי גם למילה הגרמנית Kunde¹¹⁴ יש המשמעות 'לקוח (במיוחד לקוח קבוע)'.¹¹⁵ אם אין המשמעות המסחרית מיוחדת ליהודים, איך אפשר להניח שאילה סמנטית

110. את ההרצאה שעליה מבוסס מאמר זה סיימתי כך: "אמר לחכמה אחתי את, ומדע לבינה תקרא" (משלי ז, ד). אומר רס"ג שכאן ממשיל שלמה את הדבקות בבינה אל "מערפֶה וידיד שהוא שוכן בתוך הלב ולא תסור אהבתו". זה לי 35 שנה שאני קורא ליהושע בלאו "מערפֶה" – "מערפֶה" במוכן של 'ידיעה וחכמה' ו"מערפֶה" במוכן של 'ידיד שהוא שוכן בתוך הלב ולא תסור אהבתו'. ברכתי ליהושע לרגל יום ההולדת שלו היא בעצם ברכה לכל הקהל הרב שבא ליום העיון שנערך לכבודו: שנזכה עד מאה ועשרים שנה – מאה ועשרים שנה של כל אחד מאתנו – לקרוא עליו את הפסוק "ויהי ה' את יהושע, ויהי שמעו בכל הארץ" (יהו' ו, כז).
111. ראה סמוך להערה 70 למעלה.
112. האַרְקָאוֹרִי, 1898, עמ' 302; וויינרִיך, 1968, עמ' 425 (368).
113. אפילו מהמחצית הראשונה של המאה האחת-עשרה ידועה רק תשובה אחת שבה מציינת המילה מערופא ספק נכרי קבוע. ראה הערה 54 למעלה.
114. בצורה זו יש תנועה סופית. על נשילת התנועה הסופית ביידיש ראה טיס, 1986, עמ' 14.
115. גריס, 1854–1971, יא, טור 2621: "besonders vom käufer, der sich zu einem kaufmanne gewöhnt"

בין שפות יהודיות? אבל אין זאת ראייה חותכת. התיעוד הראשון של משמעות זו בשפה הסטנדרטית הוא בשנת 1588.¹¹⁶ לפני המאה השש-עשרה מתועדת רק המשמעות המקורית של המילה: מכר.¹¹⁷ אי אפשר לשלול את האפשרות שהמשמעות המסחרית של Kunde באה מהיידיש, שהרי השפעת היידיש על הגרמנית הסטנדרטית מתחילה דווקא במאה השש-עשרה.¹¹⁸ למשל, המילה acheln (לאכול) ביידיש המערבית, המתועדת בדיאלקטים גרמניים החל משנת 1510,¹¹⁹ מתועדת בשנת 1572 בספר גרמני בשפה הסטנדרטית (J. Fischart, *Aller Pracktik Groszmutter*).¹²⁰

הקיצורים הכיבולוגרפיים

- M. Ullmann, *Wörterbuch der klassischen arabischen Sprache*, Wiesbaden 1970 →
 אולמן, 1970 ←
- S. Eidelberg, "'Maarufia' in Rabbenu Gershom's Responsa", *Historia Judaica* 15 (1953), pp. 59–66 [reprinted in S. Eidelberg, *Medieval Ashkenazic History: Studies on German Jewry in the Middle Ages*, vol. 1, Brooklyn, NY 1999, pp. 11–19]
- אידלברג, 1953 = "Maarufia" in Rabbenu Gershom's Responsa, *Historia Judaica* 15 (1953), pp. 59–66 [reprinted in S. Eidelberg, *Medieval Ashkenazic History: Studies on German Jewry in the Middle Ages*, vol. 1, Brooklyn, NY 1999, pp. 11–19]
- אידלברג, תשט"ז = ש' אידלברג (עורך), תשובות רבנו גרשם מאור הגולה, ניו-יורק תשט"ז
- אלדר, תשל"ט = א' אלדר, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית: מהותה והיסודות המשותפים לה ולמסורת ספרד, א (=עדה ולשון, ד), ירושלים תשל"ט
- H. P. Althaus, *Kleines Lexikon deutscher Wörter jiddischer Herkunft*, München 2003
- אלטהאוס, 2003 = *Kleines Lexikon deutscher Wörter jiddischer Herkunft*, München 2003
- אלפנביין, תש"ג = ש' אלפנביין (עורך), תשובות רש"י, ניו-יורק תש"ג
- H. A'lam, "Camphor", *Encyclopaedia Iranica*, vol. 6, London 1990, pp. 743–747
- אעלם, 1990 = H. A'lam, "Camphor", *Encyclopaedia Iranica*, vol. 6, London 1990, pp. 743–747
- אפשטיין, תשמ"ח = י"נ אפשטיין, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, ב, חלק 1, ירושלים תשמ"ח

116. ראה שם: "führe und mache gute wahre, mache es reiniglich und sauber, so kompt der kondte wieder" (Johannes Mathesius, *Syrach*, 1588–89)
117. ראה דודן, 2001, עמ' 459; ויבולד, 2002, עמ' 547. היא נגזרת מהתואר kund, המתועד במשמעות 'ידוע ומופר' כבר במאה השמינית.
118. אלטהאוס, 2003, עמ' 9.
119. שטרן, 2000, עמ' 12; קלפס, 2004, עמ' 255–257. השווה את המילה a(c)hlār (לאכול), שהיא נפוצה מאוד בשפת הריכוך של יהודי איטליה; ראה פורטיס וצולי, 1979, עמ' 132–133.
120. גרים, 1854–1971, א, טור 162 ערך "acheln".

- M. Arkin, *Aspects of Jewish Economic History*, Philadelphia = 1975
1975
- באבער, תרנ"א = ש' באבער (עורך), מדרש תהלים המכונה שוחר טוב, וילנא תרנ"א
בוטבול, תשס"ג = ש' בוטבול, "פירושו של יפת בן עלי הקראי למגילת רות",
ספונות ח [כג] (תשס"ג), עמ' 459–571
- R. Buchner (ed.), *Gregorii Episcopi Turonensis Historiarum = 1956*
libri decem, 2 vols., Berlin 1956
- R. W. Bulliet, *The Camel and the Wheel*, New York 1990 = 1990
בחור, שס"א = אליהו בחור, ספר התשבי לאליהו התשבי, בסליאה שס"א
בלאו, תשס"ו = י' בלאו, מילון לטקסטים ערביים-יהודיים מימי הביניים, ירושלים
תשס"ו
- O. Bloch and W. von Wartburg, *Dictionnaire = 1960*
étymologique de la langue française, Paris 1960
- D. S. Blondheim, *Les parlers judéo-romans et la Vetus = 1925*
Latina, Paris 1925
- בן-יהודה, 1940–1908 = א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה,
א-טז, ירושלים וברלין 1940–1908
- M. Banitt (ed.), *Le Glossaire de Leipzig: Texte*, 3 vols., = 2005
Jerusalem 2005
- A. Barbero, *Charlemagne: Father of a Continent*, Berkeley = 2004
2004
- ברודי, תשנ"ד = י' ברודי (עורך), תשובות רב נטרונאי בר הילאי גאון, א-ב,
ירושלים תשנ"ד
- S. Baron (ed.), *Saadia Al-fajjūmi's arabische = 1900*
Psalmübersetzung und Commentar (Psalm 50–72), Berlin 1900
- L. Brandin, "Les gloses françaises (loazim) de Gerschom de = 1901
Metz (suite et fin)", *Revue des Études Juives* 43 (1901), pp. 72–100
- גויטיין, תשי"ג = ש"ד גויטיין, "על החיים הציבוריים של היהודים בארץ תימן",
ספר היובל לכבוד מרדכי מנחם קפלן למלאת לו שבעים שנה, חלק עברי, ניו-
יורק תשי"ג, עמ' מג-סא
- S. D. Goitein, *A Mediterranean Society: The Jewish = 1967*
Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the
Cairo Geniza, vol. 1, Berkeley 1967
- S. D. Goitein and M. A. Friedman, *India Traders = 2008*
of the Middle Ages: Documents from the Cairo Geniza, Leiden 2008
- M. J. de Goeje (ed.), *Bibliotheca geographorum arabicorum*, = 1889
גויי, 1889

- pars sexta, Kitâb al-masâlik wa'l-mamâlik auctore Abu'l-Kâsim Obaidallah ibn Abdallah Ibn Khordâdhbeh*, Leiden 1889
 גומפרץ, תשי"ג = יג"פ גומפרץ, מבטאי שפתנו: מחקרים פוניטיים-היסטוריים, ירושלים תשי"ג
- גושן-גוטשטיין, תשנ"ב = מ' גושן-גוטשטיין (עורך), פירוש ר' יהודה אבן בלעם לספר ישעיהו, רמת-גן תשנ"ב
- W. Gesenius, *Thesaurus philologicus linguae Hebraeae = 1853–1835 et Chaldaeae Veteris Testamenti*, 3 vols., Leipzig 1835–1853
- C. Geisel, *Die Juden im Frankenreich: Von den Merowingern = 1998 bis zum Tode Ludwigs des Frommen*, Frankfurt am Main 1998
- M. Gil (ed.), *Documents of the Jewish Pious Foundations from = 1976 the Cairo Geniza*, Leiden 1976
- גינצבורג, 1969 = ל' גינצברג (עורך), גנזי שעכטער ב' (קטעים מכתבי הגאונים מן הגניזה שבמצרים), ניו-יורק 1969
- J. Jacobs, "Commerce", *Jewish Encyclopedia*, vol. 4, New = 1907 York 1907, pp. 186–192
- גמליאל, תש"ן = שלום גמליאל (עורך), מגילת שיר השירים רות וקהלת עם תרגום יונתן ותפסיר רבנו סעדיה גאון, ירושלים תש"ן
- גרוסמן, תשנ"ה = א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים: קורותיהם, דרכם בהנהגת הציבור, יצירתם הרוחנית, ירושלים תשנ"ה
- J. and W. Grimm, *Deutsches Wörterbuch*, 33 vols., = 1971–1854 Leipzig 1854–1971
- A. J. Greimas, *Dictionnaire de l'ancien français jusqu'au = 1980 milieu du XIVe siècle*, Paris 1980
- Duden: Herkunftswörterbuch, Etymologie der deutschen = 2001 Sprache³*, Mannheim 2001
- R. Dozy, *Supplément aux dictionnaires arabes*, Leiden 1881 = 1881
- R. A. Donkin, *Dragon's Brain Perfume: A Historical = 1999 Geography of Camphor*, Leiden 1999
- W. Diem and H.-P. Radenberg, *A Dictionary of = 1994 the Arabic Material of S. D. Goitein's A Mediterranean Society*, Wiesbaden 1994
- דירינבורג, תרנ"ד = נ' (י') דירינבורג, תרגום ספר משלי וביאורו בלשון ערבית והוא ספר דרישת החכמה לרבינו סעדיה גאון בן יוסף הפיומי, פריז תרנ"ד
- דנה, 1980 = י' דנה, קאמוס: מלון עברי-ערבית המדוברת ולערבית המשודרת, תל-אביב 1980

- E. S. Drower and R. Macuch, *A Mandaic Dictionary*, = 1963, דראוואר ומצוק, Oxford 1963
- A. Harkavy, *Yiddish-English Dictionary*²², New York = 1898, האַרקאַווי, 1898
- K. Hopkins, "Jews", *Encyclopedia of World Trade from Ancient Times to the Present*, Armonk, NY 2005, pp. 550–551
- U. Weinreich, *Modern English-Yiddish Yiddish-English Dictionary*, New York 1968
- B. Walde, *Christliche Hebraisten Deutschlands am Ausgang des Mittelalters*, Münster 1916, ולדה, 1916
- C. Verlinden, "A propos de la place des juifs dans l'économie de l'Europe Occidentale aux IXe et Xe siècles", *Storiografia e storia: studi in onore di Eugenio Duprè Theseider*, vol. 1, Rome 1974, pp. 21–37
- C. Verlinden, "Les Radaniya: Intermédiaires commerciaux entre les mondes Germano-Slave et Gréco-Arabe", *Graeco-Arabica* 6 (1995), pp. 111–124
- E. Seebold, *Kluge Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*²⁴, Berlin 2002
- A. Tobler and E. Lommatzsch, *Tobler-Lommatzsch, altfranzösisches Wörterbuch*, 11 vols., Berlin 1925–2002
- E. Timm, "Das Jiddische als Kontrastsprache bei der Erforschung des Frühneuhochdeutschen", *Zeitschrift für germanistische Linguistik* 14 (1986), pp. 1–22
- H. Takayama, *The Administration of the Norman Kingdom of Sicily*, Leiden 1993, טקייאמה, 1993
- ירקוני, תשמ"ה = ר' ירקוני, "עין הקורא" ליקותיאל הכהן, א-ב, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, תשמ"ה
- G. Khan, *The Early Karaite Tradition of Hebrew Grammatical Thought, including a Critical Edition, Translation and Analysis of the Diqduq of 'Abū Ya'qūb Yūsuf ibn Nūḥ on the Hagiographa*, Leiden 2000, כאן, 2000
- D. Katz, "The Phonology of Ashkenazic", *Hebrew in Ashkenaz: A Language in Exile*, ed. L. Glinert, New York 1993, pp. 46–87
- I. Löw, *Die Flora der Juden*, 4 vols., Vienna 1924–1934 = 1934–1924, לוו, 1934–1924

- F. Lotter, "Zur Stellung der Juden im Frankenreich der = 2000 לוטר, Merowingier und Karolinger", *Aschkenas* 10 (2000), pp. 525–533
- R. Levy, "El castellano 'joroba' y el judeofrancés 'haldrobe'", = 1941 לוי, *Annales del Instituto de Lingüística* 2 (1941), pp. 155–159
- R. Levy, *Contribution à la lexicographie française selon = 1960–1950 לוי, d'anciens textes d'origine juive*, Syracuse 1950–1960
- É. Lévi-Provençal, *Histoire de l'Espagne = 1967–1950 לוי-פרובנסל, musulmane*, 3 vols., Paris 1950–1967
- K. Lokotsch, *Etymologisches Wörterbuch der europäischen = 1927 לוקוץ', (germanischen, romanischen und slavischen) Wörter orientalischen Ursprungs*, Heidelberg 1927
- A. E. Laiou, "Spices", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, = 1991 לייו, vol. 3, New York 1991, pp. 1937–1938
- S. Z. Leiman, "Abarbanel and the Censor", *Journal of = 1968 ליימן, Jewish Studies* 19 (1968), pp. 49–61
- M. Lambert and L. Brandin (eds.), *Glossaire hébreu- = 1905 למבר וברנדן, français du XIIIe siècle*, Paris 1905
- J. D. Latham, "Arabic into Medieval Latin", *Journal of = 1972 לתים, Semitic Studies* 17 (1972), pp. 30–67
- [http://](http://hebrew-treasures.huji.ac.il) = מאגרים, מפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית, hebrew-treasures.huji.ac.il
- J. Mann, "The Responsa of the Babylonian Geonim as = 1920–1919 מאן, a Source of Jewish History", *Jewish Quarterly Review* NS 10 (1919–1920), pp. 309–365
- A. L. Motzkin, *The Arabic Correspondence of Judge Elijah = 1965 מוצקין, and his Family (Papers from the Cairo Geniza): A Chapter in the Social History of Thirteenth Century Egypt*, 2 vols., Ph.D dissertation, University of Pennsylvania, Philadelphia 1965
- M. Meyerhof, "Mediaeval Jewish Physicians in the Near = 1938 מיירהוף, East, from Arabic Sources", *Isis* 28 (1938), pp. 432–460
- מיילער, תרמ"א = " מיילער (עורך), תשובות חכמי צרפת ולותיר, וויען תרמ"א מיילער, תרמ"ח = " מיילער (עורך), תשובות גאוני מזרח ומערב, ברלין תרמ"ח
- M. McCormick, *Origins of the European Economy: = 2001 מקורמיק, Communications and Commerce, A.D. 300–900*, Cambridge 2001
- L. Marwick (ed.), *The Arabic Commentary of Salmon ben = 1956 מרוויק,*

- Yeruham the Karaite on the Book of Psalms Chapters 42–72*, Philadelphia 1956
- A. Neubauer (ed.), *Kitāb al-ʿuṣūl: The Book of Hebrew = 1875* נויבאואר, *Roots by Abu 'l-Walīd Marwān Ibn Janāh*, Oxford 1875
- J. F. Niermeyer, C. van de Kieft and = 2002, וואן דה קיפט ובורגס,
- J. W. J. Burgers, *Mediae Latinitatis lexicon minus*, 2 vols., Leiden 2002
- A. Souter, *A Glossary of Later Latin to 600 A.D.*, Oxford 1949 = 1949, סוטר,
- M. Sokoloff, *A Syriac Lexicon*, Winona Lake, IN 2009 = 2009, סוקולוף,
- N. A. Stillman, "The Eleventh Century Merchant House = 1973, סטילמן,
of Ibn 'Awkal (A Geniza Study)", *Journal of the Economic and Social
History of the Orient* 16 (1973), pp. 15–88
- P. Sénac, "Les Carolingiens et le califat abbasside (VIIIe– = 2002, סנאק,
IXe siècles)", *Studia Islamica* 95 (2002), pp. 37–56
- S. L. Skoss, *Kitāb Jāmi' al-Alfāz of David ben = 1945–1936, סקוס,
Abraham al-Fāsī*, 2 vols., New Haven 1936–1945
- K. A. Fudeman, "The Old French Glosses in Joseph Kara's = 2006, פודמן,
Isaiah Commentary", *Revue des Études Juives* 165 (2006), pp. 144–177
- U. Fortis and P. Zolli, *La parlata giudeo-veneziana*, = 1979, פורטיס וצולי,
Assisi and Rome 1979
- M. Piamenta, *Dictionary of Post-Classical Yemeni = 1991–1990, פיאמנטה,
Arabic*, 2 vols., Leiden 1990–1991
- A. Verhulst, *Der Handel im Merowingerreich: = 1970, פרהולסט,
Gesamtdarstellung nach schriftlichen Quellen*, Gent 1970
- F. Pérez Castro, "Reseñas de libros y revistas: = 1947, פרז קסטרו,
Lingüística judeo-románica", *Sefarad* 7 (1947), pp. 184–186
- קאפח, תשכ"ב = י' קאפח (עורך), חמש מגילות [...] עם פירושים עתיקים היוצאים
לאור פעם ראשונה על פי כתבי יד בצירוף מבואות הערות והארות, ירושלים
תשכ"ב
- קאפח, תשכ"ו = י' קאפח (עורך), תהלים עם תרגום ופירוש הגאון רבינו סעדיה בן
יוסף פיומי זצ"ל, ירושלים תשכ"ו
- קאפח, תשל"ו = י' קאפח (עורך), משלי עם תרגום ופירוש הגאון רבנו סעדיה בן
יוסף פיומי זצ"ל, ירושלים תשל"ו
- קואומו, תשל"ד = ל' קואומו, הלעזים שבערוך לר' נתן בן יחיאל מרומה, א–ב,
עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ד
- J. Corominas, *Diccionario crítico etimológico de la = 1957–1955, קורומינס,
lengua castellana*, 4 vols., Madrid 1955–1957

- F. Corriente, *Dictionary of Arabic and Allied Loanwords: Spanish, Portuguese, Catalan, Galician and Kindred Dialects*, Leiden 2008
- קוריינטי, 2008, *Dictionary of Arabic and Allied Loanwords: Spanish, Portuguese, Catalan, Galician and Kindred Dialects*, Leiden 2008
- קירכהיים, תרל"ד = ר' קירכהיים (עורך), פירוש על דברי הימים מיוחס לאחד מתלמידי סעדיה הגאון, פראנקפורט דמיין תרל"ד
- B. Callsen et al., (eds.), *Das jüdische Leben Jesu* = 2003, Toldot Jeschu: *Die älteste lateinische Übersetzung in den Falsitates Judeorum von Thomas Ebendorfer*, Vienna 2003
- קלסן ואחרים, 2003, *Das jüdische Leben Jesu* = 2003, Toldot Jeschu: *Die älteste lateinische Übersetzung in den Falsitates Judeorum von Thomas Ebendorfer*, Vienna 2003
- A. Klepsch, *Westjiddisches Wörterbuch: Auf der Basis dialektologischer Erhebungen in Mittelfranken*, 2 vols., Tübingen 2004
- קלפּש, 2004, *Westjiddisches Wörterbuch: Auf der Basis dialektologischer Erhebungen in Mittelfranken*, 2 vols., Tübingen 2004
- R. Rau (ed.), *Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte*, = 1956 vol. 1, Berlin 1956
- ראו, 1956, *Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte*, = 1956 vol. 1, Berlin 1956
- ראפאפורט, תר"ח = הקדמת ש"י ראפאפורט לתשובות גאונים קדמונים, בעריכת ד' קאססל, ברלין תר"ח
- L. Rabinowitz, *The Herem Hayyishub: A Contribution to the Medieval Economic History of the Jews*, London 1945
- רבינוביץ, 1945, *The Herem Hayyishub: A Contribution to the Medieval Economic History of the Jews*, London 1945
- L. Rabinowitz, *Jewish Merchant Adventurers: A Study of the Radanites*, London 1948
- רבינוביץ, 1948, *Jewish Merchant Adventurers: A Study of the Radanites*, London 1948
- רובשטיין, 1922 = ב' רובשטיין, די אנטשייטונג און אנטוויקלונג פון דער יידישער שפראך (די סאַציאַלאָגישע און געשיכטלעכע פאַקטאָרן), וואַרשע 1922
- רובשטיין, 1922 = ב' רובשטיין, די אנטשייטונג און אנטוויקלונג פון דער יידישער שפראך (די סאַציאַלאָגישע און געשיכטלעכע פאַקטאָרן), וואַרשע 1922
- G. Rohlfs, "Aspekte und Probleme spanischer Etymologie", = 1957 *Revue de linguistique romane* 21 (1957), pp. 294–319
- רולפס, 1957, "Aspekte und Probleme spanischer Etymologie", = 1957 *Revue de linguistique romane* 21 (1957), pp. 294–319
- C. Roth, "Sumptuary Laws of the Community of Carpentras", *Jewish Quarterly Review* 18 (1927–28), pp. 357–383
- רות, 1928–1927, "Sumptuary Laws of the Community of Carpentras", *Jewish Quarterly Review* 18 (1927–28), pp. 357–383
- C. Roth, "Economic Life and Population Movements", *The World History of the Jewish People: The Dark Ages*, ed. C. Roth, New Brunswick 1966, pp. 13–48
- רות, 1966, "Economic Life and Population Movements", *The World History of the Jewish People: The Dark Ages*, ed. C. Roth, New Brunswick 1966, pp. 13–48
- רות, תשל"ג = ב' רות, "חיי הכלכלה ותפוצת אוכלוסין", היסטוריה של עם ישראל: תקופת האופל, בעריכת ב' רות, תל-אביב תשל"ג, עמ' 9–29
- רות, תשל"ג = ב' רות, "חיי הכלכלה ותפוצת אוכלוסין", היסטוריה של עם ישראל: תקופת האופל, בעריכת ב' רות, תל-אביב תשל"ג, עמ' 9–29
- J. M. Riddle, "The Introduction and Use of Eastern Drugs in the Early Middle Ages", *Sudhoffs Archiv* 49 (1965), pp. 185–198
- רידל, 1965, "The Introduction and Use of Eastern Drugs in the Early Middle Ages", *Sudhoffs Archiv* 49 (1965), pp. 185–198
- W. Wright, *A Grammar of the Arabic Language*: = 1898–1896 *Translated from the German of Caspari*, third edition revised by W. Robertson Smith and M. J. de Goeje, 2 vols., Cambridge 1896–1898
- רייט, 1898–1896, *A Grammar of the Arabic Language*: = 1898–1896 *Translated from the German of Caspari*, third edition revised by W. Robertson Smith and M. J. de Goeje, 2 vols., Cambridge 1896–1898
- רצהבי, תשנ"ד = י' רצהבי, תפסיר ישעיה לרב סעדיה, קרית אונו תשנ"ד

- שוורצפוקס, תשל"ג = ש' שוורצפוקס, "צרפת וגרמניה בשלטון הקארולינגים",
היסטוריה של עם ישראל: תקופת האופל, בעריכת ב' רות, תל-אביב תשל"ג, עמ'
84-73
- W. H. Schoff, "Camphor", *Journal of the American Oriental Society* 42 (1922), pp. 355-370
- N. Schorstein (ed.), *Der Commentar des Karäers Jepheth ben 'Alī zum Buche Rûth*, Berlin 1903
- U. Stoll (ed.), *Das "Lorscher Arzneibuch": Ein medizinisches Kompendium des 8. Jahrhunderts (Codex Bambergensis Medicinalis 1)*,
Stuttgart 1992
- שטיינר, תשנ"ו = ר"ש שטיינר, "בחינות לשון בפירוש ליחזקאל ולתרי-עשר
שבמגילות העבריות מביזנטיון", לשוננו נט (תשנ"ו), עמ' 56-39
- R. C. Steiner, "An Ancient Jewish Laissez-passer from the Egyptian Port of Berenike", *Journal of Near Eastern Studies* 62 (2004),
pp. 277-281
- H. Stern, *Wörterbuch zum jiddischen Lehnwortschatz in den deutschen Dialekten*, Tübingen 2000